

KRAUSZ TAMÁS

EGY ÚJ SZOVJETUNIÓ-TÖRTÉNET, AMELY RÉGI¹

1. A műfaj

A Heller–Nyekrics szerzőpáros könyve, az *Utopija u vlasztyi* 1989–90-ben bizonyára sokak számára újdonságként hatott volna Magyarországon is. A mű, amely eredetileg 1982-ben, majd 1989-ben Londonban angolul megjelent, bizonyos értelemben politikai–publicisztikai (nem tudományos!) szenzációnak számított. Hogy tudományosan már akkor sem lehetett komolyan venni, annak nyilvánvalóan objektív okai is voltak: a szerzők disszidensként nem juthattak hozzá még ahhoz a szerény levéltári anyaghoz sem, mint szovjet kollégáik odahaza. Volt azonban egy szubjektív akadály is, amely háttérbe szorította a tudományos tárgyyszerűséget. Nyekricsék könyve ugyanis mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy a hivatalos szovjet történetírás alapvető sémáit elsöpörje, meggyengítse a Szovjetunió Kommunista Pártjának legitimációs ideológiáját. E cél realizálása nyilvánvalóan felülkerekedett a szigorúan tudományos megfontolásokon.

Heller és Nyekrics a „minden másképpen volt” jegyében írták újra a Szovjetunió történetét. Vagyis nem tettek föl új kérdéseket. Igaz, ezzel szemben szilárd módszertani alapra helyezkedtek: az amerikai hidegháborús konzervatív történetírás ismert dogmáira, szigorúan alkalmazták annak sémáit és végkonklúzióit. Így Heller és Nyekrics ideológiai okokból eleve kizárta vizsgálódásaiból a társadalomtörténeti igényvel fellépő szinte teljes amerikai és brit szovjetológiát. Meg sem említették olyan történészek munkáit, mint E. H. Carr és R. Davies, David Lane és Sheila Fitzpatrick, Cohen és Rabinovits, Daniels és Smith, de még R. C. Tucker, Sztálin híres életrajzírója is csak mellékesen említődik. Ezek után szinte természetes, hogy a szovjet történetírás fővonala (Volobujev és Sztarcev, Gimpelson és G. Joffe, Poljakov és mások) is hiányzik, ami kétségtelenül nem erősítette a szerzők érvelésének tudományos erejét, de ideológiai hitelét is csökkentette. Ha a szovjet feldolgozásokra mégis támaszkodtak, akkor többnyire a 60-as–70-es évek munkáira. Mintha az utolsó 15 évben semmi érdemleges nem történt volna a szovjet és az egyetemes történetírásban.

---

1 Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: Orosz történelem. A Szovjetunió története. II. köt. Bp., 1996. 2000/Osiris Kiadó. 610 p.

Első pillantásra meglepő, hogy történészekről lévén szó, mégis legfontosabb hivatkozási alapjuk a disszidens-irodalom, mindenekelőtt a szovjet disszidensek olykor érzelmes, máskor érdekfeszítő visszaemlékezései, fejtegetései. Olyan benyomás keletkezik, mintha publicisztikai írásokkal kívánták volna pótolni a hiányzó forrásokat. Mindez a munka stílusában is kifejeződik.

Valaki már csak azért is az „igazság” letéteményesének számít, mert a szovjet hatóságok üldözték vagy pedig azért, mert az üldözöttek oldalára állt. Egy Sztálin- vagy egy Brezsnyev-idézet is azért volt „igaz” a maga idején, mert *ők* mondták, a hivatkozott disszidens szerzőnek pedig azért van igaza, mert disszidens volt vagy azok szellemi-politikai koncepcióját védelmezte. Így lesz a két legfontosabb hivatkozási alap a könyvben Alekszandr Szolzsenyicin író és Robert Conquest (a brit titkosszolgálat egykoron jól informált munkatársa), aki Reagan elnök kedvelt kutatóközpontjában, a Hoover Intézetben alkotott. A műfaj további sajátossága, hogy levéltári anyagok helyett a szerzők minden forráskritika nélkül használták fel a disszidens-irodalmat, aminek furcsaságairól alább még sok szó esik majd. A lényeg az, hogy a *forrás* és a *szekunder feldolgozás között a különbség úgyszólván eltűnik*.

Mégis, mindennek ellenére igen érdekes mű keletkezett. Nem véletlen, hogy e sorok szerzője — minden kritikai megfontolása ellenére is — javasolta e mű magyar nyelvű kiadását még évekkel ezelőtt. Ugyanis Heller és Nyekrics tolla alól kikerekedett a Szovjetunió történetének *disszidens-változata*. Mi az értelme e műfaji besorolásnak? Mondhatná valaki, hogy számos ilyen munka keletkezett az elmúlt évtizedekben, ám történészek nemigen vállalkoztak ilyen munkára. Számos Szovjetunió- és SZKP-történet került ki disszidens szerzők (egykori ügynökök, üldözött publicisták, értelmiségiek stb.) tolla alól, ám Krivickij és Orlov, Amalrik és Vozlenszkij és folytathatnánk a sort, akiknek könyveivel minden érdeklődő találkozhatott angol vagy orosz nyelven, sohasem léphettek fel historiográfiai értelemben hiteles szerzőkként. Heller és Nyekrics azonban — ismétlem — történészek.

Az utóbbinak magyar nyelven is jelent meg munkája még a 60-as évek elején 1941. június 22... címen. Roj Medvegyev híres sztálinizmus-története még a 70-es évek elején „műfaji” szempontból nem volt tipikus munka. Egyfelől R. A. Medvegyev nem kívánt Szovjetunió-történetet írni, másfelől „csak” belső emigrációban, vagyis otthon készült és marxista igényű munka volt (és Roj Alekszandrovics Nyekriccsel ellentétben nem volt „kiképzett” történész). A „disszidens” historiográfia „*klasszikus modelljét*” tehát Nyekricsék hozták létre. Művük ma már utánozzhatatlan, megismételhetetlen, mert feltételei és céljai szűntek meg. Nem létezik ugyanis a Szovjetunió...

E műfaj sajátja, hogy maga a tárgy mint leküzdendő ellenség jelenik meg, és ennek megfelelően a Szovjetunió története az *erőszak*, a *horror* és a *bűnözés*, vagyis a borzalmak történetévé stilizálódik. Ami tulajdonképpen része is volt a valóságnak. Ám a valóság számos síkjából a „disszidens történetírás” csak ezt az egyet jeleníti meg igazán, és mindent ebből „extrapolál”. Így a Szovjetunió története kriminalizálódik. Ebből fakad a könyv erős szubjektív töltése, főtítkár-centrizmusa is. E műfajban a „horror” okaira általában nem derül fény. Vagy valamely főtítkár akarata, tévedése, bűne, vagy valamely főideológus ideológiai tézise lesz a történelem első mozgatója. A bolsevizmust sem mélyen gyökeredző történelmi jelenségként, az orosz történelem inherens produktumaként ragadták meg, jóllehet a bolsevizmus elvi ellenfele, a híres orosz gondolkodó, Bergyajev a 30-as években még eképpen tudta kritikailag elemezni mind a bolsevizmus történetét, mind magát Lenint.

Ez a műfaj nemcsak az elméleti mélységet, a relativizmust sem ismeri, a megfellebbezhetetlen ítéletek tömegével kerül szembe az olvasó, amelyek nem viselik el a szkepszist, sőt lelki furdalást ébresztenek a kételkedő olvasóban: ha nem „hisz” valaki a szezőknek, akkor végső soron a KGB kezére játszik, ugyanis a szerzők logikája szerint az ő álláspontjukkal szemben csak egyetlen lehetőség kínálkozik, a szovjet hivatalosság elfogadása.

Mindemellett a könyv komoly erénye, hogy Heller és Nyekrics hírnevüknek és ízlésüknek megfelelően könyvüket igen jól „adják el”: sok sztori, legenda, vicc színesíti a könyvet, amelyek ha nem is mind igazak, akár azok is lehetnének, amennyiben jól kifejezik egy-egy periódus, egy szituáció atmoszféráját, „pszichológiáját”. A szerzők hitelesen adják vissza a szovjet „másként gondolkodók” lélektanát, elnyomottságát és megalázottságát, ami a mű olykor kifejezetten szenvedélyes hangnemében közvetlenül érzékelhető.

2. A totalitarianizmus és a rendszer jellege

A rendszer jellegének vizsgálata során a „Hétköznapi szocializmus” alfejezetben Mihail Romm Hétköznapi fasizmus című filmjét juttatják az olvasó eszébe, hogy vigyázat: a szocializmus és a fasizmus közel álló vagy azonos jelenségek. Az amerikai történészeket bírálva jegyzik meg a szerzők: „A szovjet rendszer titka az egyszerűség. Néhány amerikai politológus és szovjetológus a ‘totalitarianizmus elavult modellje’ helyett a Szovjetunió elemzésekor inkább az ‘intézményi pluralizmus’ modelljét emlegeti, s afféle pluralista rendszerről beszél.” (510–511. p.) Az intézményi pluralizmus koncepcióját, amelyet J. Hough és M. Fainsod ismert

könyvükben fogalmaztak meg, egyetlen félmondattal kidobják, mit sem törődve azzal, hogy milyen jelentős kutatás hitelesíti azt, nem morfondíroznak el saját korábbi kijelentésükön sem, miszerint a brezsnyevi diktatúra mégsem olyan, mint a sztálini. Nincs igazi mozgás a szovjet rendszeren belül, a története e könyvben tökéletesen statikus. Az intézményi pluralizmus egész problémáját egyetlen idézettel intézik el, amely természetesen egy nagy tekintéllyel rendelkező üldözöttől származik. Magának Andrej Szaharovnak a tekintélyéről van szó. „Andrej Szaharov azonban 1980-ban egyértelműen totalitarizmusként határozta meg a szovjet rendszert.” (511. p.) Ennyi. Már most ki az, aki a Nobel-díjas fizikus, Szaharov 4-5 soros meghatározásával vitatkozni merne? Történjen is bármi, az egész szovjet történetet a totalitarizmus sémájába kell belegyömöszölni. Az sem segít, hogy a könyv egyik szerzője, Nyekrics sokáig ebben a rendszerben volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének párttitkára, ami mégiscsak valamiféle pluralizmusra utal. Legalább is arra, hogy egy zsidó nemzetiségű „másként gondolkodó” egy ideig párttitkár, vagyis a hatalom egy kis részének birtokosa lehetett. Tudva, hogy a történelmileg cselekvő ember jelentős mértékben saját élethelyzetének terméke és alakítója, éppen a könyvben is tárgyalt peresztrojka és rendszerváltási periódus ad számtalan példát arra, hogy a korábban „mélyen elkötelezett kommunista” hogyan lett „mélyen elkötelezett demokrata”.

Másképpen is feltehetjük a kérdést: maguk a szerzők miért hittek oly sokáig és vehemensen a „totalitáriánus Szovjetunió totalitáriánus értékeiben”? Miért védtek meg sok milliomod társukkal együtt a „rendszert” a háborús összeomlás periódusában? A könyvben ezekre és a hasonló kérdésekre nincsen válasz. Mint ahogyan az sem derül ki, hogy a feltételezett irracionális totális uralma mégis mivel magyarázható. Végül is hogyan vált két évtized alatt világhatalommá a kontinensnyi Szovjetunió? Ha pedig Sztálinban kizárólag csak a gyilkost látjuk, akkor az összes többi őt csodáló politikus, Churchilltől Dálnoki Miklós Béláig egyszerűen bűnpártoló. Félreértés ne essék, ez is lehetséges megoldás, de akkor ezt történetileg és elméletileg le kellett volna vezetni.

Míndehelyett a szerzők a Szovjetunió történetét a nyugati polgári demokráciák struktúraformáinak fényében szemlélik, lemondva így a rendszer keletkezése és működése sajátosságainak konkrét elemzéséről, ami pedig éppen azoknak az amerikai történészeknek a célja volt, akiket a szerzők még csak olyan komolysággal sem kezelnek, mint az orosz disszidens szerzőket.

A szerzőket olyannyira csak a politika érdekelte, hogy a lakosság valóságosan létrejött közösségi, kulturális és termelési szervezeteit egyszerűen észre sem vették.

Nem szóltak a szerzők arról sem, hogy a 20-as évek közepén a pártviták centrumában olyan problémakör is jelen volt, amely kifejezetten egy szocialisztikus

ellenalternatívát is hordozott a későbbi sztálini fordulattal szemben. E vita tulajdonképpeni lényege az volt, hogy vajon életképesek-e a közvetlen demokrácia lehetőségére építő munkástanácsok, valamint a termelés olyan intézményei, mint a gyári-üzemi bizottságok, a kommunák és a szövetkezetek különféle formái. Pedig ez a kérdéskör is a „totalitáriánus forradalom” alkotórésze, ami ugyan nem illeszkedik a szerzők koncepciójába, de ettől még a történelmi valóság része volt, amiről nincsen joga a történésznek nem tudomást venni.² Ismétlem, e vita mögött az a választási lehetőség állt, hogy vajon egy nem hierarchisztikus munkamegosztási szisztémára épülő gazdaság- és társadalomszerveződés strukturái túlélhetik-e a „szocializmus egy országban” gyakorlatát vagy sem. S bár az adott nemzetközi feltételek között a paternalista, autoriter hagyomány kelt új életre elnyomva a fentebbi alternatívát, mindez ugyanakkor nem ok sem a NEP, sem a sztálini rendszer apologetikus megközelítése számára.

A szovjet rendszer jellegével összefüggő kérdések közül érdekes, hogy a könyvben a totalitarizmus alátámasztására több helyen is az állami antiszemitizmust a rendszer immanens vonásaként ábrázolják. Lehet, hogy ez az állítás igaz, lehet, hogy nem vagy legalábbis lehet vitatható, mondván, hogy voltak ilyen és olyan szakaszok. Mindenesetre érdemes lett volna a szerzőknek a problémára részletesebben kitérni, az okokra rámutatni.

A szerzők indulati megfogalmazásai teljesen legyengítik az érvelést még ott is, ahol véletlenszerűen a tények valóságos világában barangolnak. Sztálin antiszemitizmusának és általában a Szovjetunió belüli antiszemitizmus problémáival magam is foglalkoztam tanulmányban és könyvben egyaránt, ám sehol nem találtam olyan antiszemita dokumentumot, amelyet Sztálin írt alá. A szerzők nem vetik fel a kérdést, vajon Sztálin miért „konspirálta el” a közvélemény előtt antiszemita

---

2 Ezeknek a vitáknak a részletesebb történeti elemzését másutt elvégeztem: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi-politikai előzményei 1917–1928. Bp., 1996. Napvilág Kiadó. A könyv orosz nyelvű kiadása folyamatban van. Sematikusan kifejezve három alapvető alternatíva rajzolódott ki sajátos kombinációkkal: 1. A baloldali ellenzék, mindenekelőtt Preobrazszenskij és Trockij a társadalmi öngazgatás, a munkádemokrácia elemeit próbálta egyeztetni az „eredeti szocialista felhalmozás és a piaci vegyesgazdaság” szisztémájával; 2. Buharin az öngazgatás elemeinek a „szocialista piacgazdasággal” való összeegyeztethetőségéről gondolkodott; 3. Sztálin pedig a 20-as évek végén (!) a totálisan államosított gazdaság bürokratikus centralizált tervezettségének koncepciójából indult ki, amelynek piaci kiegészítéséhez élete végén jutott el a híres tankönyv-vitában (l. 1951. évi brosúráját: A szocializmus problémái a Szovjetunióban). Az állam mint kulcstényező szerepelt mind a három felfogásban, ami nyelvileg-szimbolikusan kifejezte a fejlődés ún. realpolitikai értelemben vett *lehetősége* irányát, ám a kombinációk azért nagyon is eltérő vonulatokat jeleznek.

meggyőződését vagy érzelmi világát? Egyáltalán, nem derül ki: Sztálin miért volt egyes esetekben antiszemita és más esetekben miért lépett fel a zsidók védelmében? A „leleplező” történet szemlélet ez esetben is tartózkodik a racionális történetmagyarázattól. Hellerék figyelmén kívül maradt a rendszer hatalmi technikájának-technológiájának komolyabb bemutatása, a fontosabb társadalmi csoportok érdekeinek és érdekérvényesítő struktúráinak rendszeresebb bemutatása. A szerzők érzékelik, hogy e konkrét elemzés nélkül a rendszer leleplezése nem lehet meggyőző, ezért magát a főitkárt kell állandóan leleplezni, ami a rendszer működésének elemzését „pótolja”.

Szóvá tehető, hogy a szerzők tárgyilagosságához kétség férhet, mivel Heller és Nyekrics egyetlen szóval sem említik, hogy a Szovjetunió-beli antiszemitizmus ellenére is a zsidók Európa egyetlen országában éltek túl tömegesen a II. világháború periódusában, a Szovjetunióban. Nem emlegetik a Nyugat — ma már mindenki számára világos — szégyentelen viselkedését e téren. Gondoljunk Svájc kollaborálására a náci Németországgal, az Európában összerablott arannyal, az elpusztított zsidók szájából kitépett aranyfogakkal való évtizedekig tartó közönséges üzletelésre. De utalhatunk arra is, hogy az Egyesült Államok partjaitól zsidó menekültek hajóit fordították vissza. A Vörös Hadsereggel kapcsolatban — egyébként nem ok nélkül és helyesen — kitérnek az antiszemitizmusra, de valamely ok miatt a szerzők nem említik, hogy például a zsidó nemzetiségűek milyen nagy számban kapták meg a „Szovjetunió hőse” kitüntetést.

De felmerül itt más kérdés is. Miért lehetett oly kiterjedt antiszemita „tisztogatásokat” végezni a szovjet kulturális és tudományos életben 1948 és 1953 között, vagyis hogyan került a hatalom struktúráiba oly sok zsidó nemzetiségű állampolgár korábban, ha a rendszer mint olyan immanensen antiszemita volt? A szerzőket a differenciáltabb megközelítés ez esetben sem jellemzi.

Másutt kitértem már részletesebben arra a kérdésre, hogy a Szovjetunióban az antiszemitizmus egy új, korábban ismeretlen formája jött létre, az „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek bonyolult történelmi és politikai okain a szerzők egyáltalán nem gondolkodtak el. Sőt, inkább a hitlerista antiszemitizmussal analogizálnak, nem véve észre azt sem, hogy ezzel morálisan megemelik a náci rendszert.³ Mindez annak következménye, hogy a szerzők koncepciójába nem fér bele az elmentmondás. Csak egyszínű, egydimenziós ábrázolásmód lehetséges. Nincsenek jó és rossz oldalak, véletlenek és szükségszerűségek.

---

3 Egyébként folyt vagy folyik vita a fasizmus és sztálinizmus analógiájáról, l. pl. Magyar Tudomány, 40. (1995) 1. sz. és 41. (1996) 6. és 7. sz.

3. Lenin és a puccs

A szerzőktől már kezdettől tudjuk a titkot: a totalitarianizmus szovjet szellemének földi megtestesülése magából az októberi forradalomból fakad, amely totalitárius forradalom, és mint ilyen Lenin ravaszságának, ügyességének és cselzövéseinek eredménye. Ez a rész Heller munkája, aki oly alaposan tanulmányozta a Sztálin-korszak korabeli historiográfiáját, hogy maga is annak számos végkövetkeztetését fogadta el, bár annak visszajáról.

Az egész könyvön végighúzódik az a szemlélet, amely a forradalomnak szinte csak a lumpen-katonai arculatát látja és láttatja. Holott a 17-es forradalmaknak régóta hozzáférhető levéltári dokumentumai, amelyek tükrében éppenséggel egy sokarcú, többretegű folyamat rekonstruálható. Így például nem kapunk magyarázatot arra, hogy a részeg és randalírozó matrózok kilengései mellett a forradalom egyidejűleg sajátos módon a kultúra védelmét szolgálta. Itt nem Lunacsarszkij közismert kétségbeesett tiltakozása a jellemző, amikor lemondással fenyegetőzött meghallva a legendás rémhírt a Vörös téri Vaszilij Blazsennij templom állítólagos lerombolásáról. Sokkal jellemzőbb a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága 1917. október 29-i dekrétuma az állami könyvkiadásról. Eme utasításnak megfelelően rövid idő alatt kiadták Puskin és Gogolt, Turgenyevet és Lev Tolsztojt, Csernisevszkijt és Szaltikov-Scsedrint, Dosztojevszkijt és Csehovot 50–100 ezer példányban, ami a maga korában hihetetlen példányszámnak tűnt. Filléres árért (példányonként 1 rubel 50 kopejkáért) bárki megvásárolhatta e köteteket. Természetesen ez nem „nagy ügy”, de szimbolikus, és ezért magyarázatra szorulna. Egyáltalán, hogyan illeszkednek az ehhez hasonló ténycsoportok a „totalitárius forradalom” koncepciójába? E koncepció szerint a forradalmárok szeme előtt már 17-ben is az évtizeddel később végbemenő sztálini fordulat lebegett, amelyről egyébként 1917-ben még magának Sztálinnak sem volt fogalma. Dehát vajon 1789 forradalmárai sejtették, hogy tíz évvel később Napóleont császárrá koronázzák? Bár az orosz forradalom kezdettől tudatosította a bonapartizmus veszélyét, 1922 előtt Sztálin neve a vezérek között komoly formában sohasem merült fel. Éppen azért lett ő 1922 áprilisában a főtitkár, mert a „vezérek” rajta látták a legkevésbé a hatalom szexepiljét. A hiedelemmel ellentétben nem is Lenin, hanem L. B. Kamenyev javasolta Sztálint főtitkárnak. (Igaz, Lenin támogatta Sztálint egészen 1922-ig.)

Ízlés és világnézet kérdése, hogy az ember a történelemben utálja vagy szereti a forradalmakat. Ez a történészre is vonatkozik. De a történész egy dolgot nem tehet, nem tekintheti a forradalmat valamiféle ballépésnek, véletlennek stb. Minden

nagy forradalomnak mélyenfekvő okai voltak, amelyek között a vezérek szerepe csak egy kérdéskör volt a sok között.

Akár ellenszenvesnek tartja valaki Lenint, akár nem, egy dolog vitathatatlan: nagy forradalmár volt, ám a forradalom októberben nélküle is lejátszódott volna, nyilván némileg másképpen és más formában. Trockij és mások ott álltak már 1917 júliusában is a „proletárforradalom barrikádján”... Hogy miért lehetett Lenin sikeres 1917-ben, arra vonatkozóan a könyvben — Lenin „hatalommániáján” kívül — csak az ellentábor vezéreinek ügyetlensége vagy butasága adja meg választ. Még egy ecsetvonás erejéig sem képesek a szerzők felfesteni a politikai erőviszonyok gyors változásának mélyebben fekvő történelmi okait. Itt minden egyszerű és világos. Lenin ellopja a különböző pártok programjaiból az ellopandót, és a szegény tömegek máris követik őt. Ha egyáltalán követik...

A szerzők — mint jeleztem — rendkívüli módon eltúlozzák Lenin szerepét, amikor az ő „akaratosságából” vezetik le az „októberi puccsot”. Hogyan képes egy ember egy „puccsal” évszázados társadalmi osztályokat és struktúrákat felreszörni? Mintha reális és jogos tömegmozgalom csak polgári keretekben létezhetett volna? Pedig az orosz fejlődésből éppen az a vonás hiányzott, amitől egy tömegmozgalom polgári jelleget ölthetett volna. E problémán a szerzők nemigen gondolkodtak el, ehelyett inkább ráhúzták a vizeslepedőt az októberi forradalomra általában. Így azután természetesen az sem derül ki, hogy egy „puccs” miképpen képes milliókat mobilizálni a Nyugat által támogatott reguláris monarchista erőkkel szemben, hogyan képes emberek egy kis csoportja a polgárháborúban felülkerekedni.

Ezek csak a legfőbbek ama kérdések között, amelyek megválaszolatlanok maradtak. Pontosabban a válasz mindig ugyanaz. A „disszidens történetírás” minden problémát egy összefüggésre vezet vissza: az erőszakra és a terrorra. Egy kis fegyveres csoport ráveszi a lakosságot, hogy kövesse őt a polgárháborúban... Pedig a szerzők elgondolkozhatnak saját adataikon. Ugyanis a forradalom periódusában még csak bolsevik tömegpárt sem létezett, amit Heller — ha pontatlanul is — de fel tudott idézni. (Nem érthető, hogy miért nem használta már a 70-es években is hozzáférhető standard munkákat?) Ez az empirikus tény már önmagában is ellentmond a könyv erőszakra mint végső okra épített koncepciójának. Hiszen gondolkunk bele, egy magyar kisváros lakosságával megegyező populáció egy egész birodalmat, másfélszáz millió embert hajtott bele a forradalomba, a polgárháborúba... és győzött. Nem a visszajára fordított sztálini mítosz ez? Még az analfabétizmus 20-as évekbeli felszámolásáról is csupán az jutott a szerzők eszébe, hogy a szovjet állam erőszakkal kényszeríti az embereket: „Az analfabétizmus elleni zajos hadjáratnak tehát nem ötmilliónyi „írni-olvasni” (így idézőjelben!) tudó volt a legfőbb

eredménye, hanem az, hogy elültették azt a meggyőződést, hogy az erő a legjobb eszköz az élet minden területén...” (144. p.) A szerzők visszavetítik a 30-as évek eseményeit a 20-as évekre, ami szintén a korábbi, hidegháborús történetírás szokása volt.

A szerzők ideológiai elfogultságát jól reprezentálja, hogy elhagyva a konkrét történelmi vizsgálódás talaját, olyan feltételezéseket adnak elő tényként, ami már látványosan lerontja a könyv szellemi színvonalát, sőt morális hitelességét is. Így Heller Hitlert egyenesen „Lenin és Sztálin szorgos tanítványának” nevezi, sőt, egyetértőleg idézi a Führert mint teoretikust, aki — Hermann Rauschning előadása alapján — állítólag azt mondta, hogy a polgári világ azért gyöngye a marxizmushoz képest, mivel az előbbi eleve elválasztja egymástól a szellemet és a nyers erőt, Hitler szerint a marxizmusban „a szellem és a nyers erő harmonikus egységet képez”. (50. p.)

Ha feltesszük is, mint Heller, hogy Hitlernek igaza volt, egy történésznek mégiscsak bizonyítani kellene, hogy egy ideológia miképpen valósul meg mint totális erőszak. Olyan benyomás keletkezik ebben az összefüggésben is, mintha a forradalmárok bizonyos ideológiának a birtokában kéjgyilkosokká változnának. Hogy miért lesznek a forradalmárok a terror hívei, erre vonatkozóan igen kevés fogódzót kapunk. Hajlunk arra, hogy forradalmárnak lenni valamiféle pszichológiai aberrációt jelent, bár ezt a szerzőpáros nyíltan sehol sem mondja ki. Leninből, Sztálinból és az ideológiából vezetni le a történelmi folyamatot, ez megint a visszatérést jelenti a 30-as–50-es évek differenciálatlan történetészleléséhez.

A könyvben az erőszak forrása nem az évszázados gazdasági és társadalmi elnyomás, hanem éppen ellenkezőleg: az elnyomás, a szociális egyenlőtlenségek meghaladására tett kísérlet. A szerzők az okot felcserélik az okozattal. A történelmi probléma az tehát, hogy a szerzők a forradalmat kimetszik a történelmi összefolyamatból (tulajdonképpen elfogadva a hagyományos sztálinista koncepciót) és egymástól elválasztja, valamint mereven szembeállítja a februári és az októberi forradalmat („puccsot”). A valóságban a két forradalom ezer szállal volt összekötve: a szovjetek, a munkásfelkelés, az egyenlőség vágya, széles tömegek antikapitalista meggyőződése, a földkérdés megoldatlansága, a háború stb. A szerzők végül is elismerik, hogy a parasztok nem akartak visszatérni az önkényuralomhoz, de nem vetik fel a kérdést, miért és mely csoportjai fogadták el a szovjethatalmat. Elemi dolgok ezek ma már, mondhatná az olvasó, ám úgy látszik, nincsenek elemi dolgok, csak naiv történészek.

Heller, aki a könyv első hat fejezetét jegyzi, mind ténybelileg, mind módszeranilag téved a szmenovehisták (a fordító valamely okból kifolyólag „szmenovehivistáknak” említi őket, ámbar a fordítás általában gördülékeny, nemigen érheti

komolyabb szemrehányás) történelmi szerepének felvázolása, értelmezése terén. Különösképpen Nyikolaj Usztrjalovot, Kolcsak egykori propagandaminiszterét állítja be furcsa pozícióba. Heller nem azért marasztalja el Usztrjalovot, mert fehér diktatúrába ("cezarizmus") akarta átfordítani a rekapitalizáló NEP-re rátelepülő vörös párt diktatúrát, hanem azért, mert az értelmiséget és az emigráció jelentős részét megbékítette a szovjethatalommal: „A szmenovehizmus újfajta legitimitást biztosított ... a bolsevikoknak” (125. p.). Heller a valóságban nem értette meg Usztrjalov történelmi elemzését, aki pedig 1919 végén naplófeljegyzéseiben megörökítette döntő következtetését: 1919-ben az egyetlen alternatíva az volt: Kolcsak vagy Lenin. Kolcsak veresége után a szovjethatalom győzött. Az usztrjalovi elemzésben az antikommunista ellenállásnak is békét kellett kötnie a szovjethatalommal, ha nem akar odaégni az összeomlott monarchia „fekete reakciójához”, ami azonos lenne a végérvényes megsemmisüléssel. Ezt a „dialektikát” nem értette Heller 70 évvel később sem. Nem vetette fel a kérdést, hogy vajon milyen más álláspont kínálkozott az emigráción belül a szmenovehizmussal (nacionálbolsevizmussal) szemben. Úgy tűnik, hogy Heller azokkal tart(ott volna), akik az elvesztett polgárháború után az önpusztító revansban gondolkodtak. Dehát erőszakkal kivívható volt-e egyáltalán a szerző által áhított polgári demokrácia Oroszországban?

Mindez azért merül föl, mert a szerzők sehol nem maradnak meg a történelmi leírás síkján, mindenütt *lelepleznek* és *harcolnak*. Ott is ideológiai kérdéseket vizsgálnak, ahol társadalom- és gazdaságtörténelmi fejtegetésekre lett volna szükség. Még a NEP bukását is ideológiai okokból (és Sztálin akaratából) vezetik le, semmit nem szólnak arról, hogy az új gazdaságpolitika, a „kapitalizmus részleges visszaállítása” (Lenin) milyen válságokat élt át. A NEP bevezetése egyáltalán nem attól függött, hogy a bolsevikok vannak-e hatalmon vagy a mensevikek, mert minden befolyásos párt egyetértett a hadikommunizmus NEP-pel való felváltásában. Mint ha csak minden problémának közvetlenül a bolsevikok lennének a forrásai. Ennek megfelelően úgy írják le a dolgokat, hogy volt egyszer a totalitáriánus forradalom, a még totalitáriánusabb NEP és a legtotalitáriánusabb sztálinizmus. A társadalmi élet nem politikai síkjairól nemigen esik szó a kötet első hat fejezetében, bár ez később sem jellemző.

4. A GULAG mint a történelem kezdete és vége — adatoktól adatokig

A könyv alapkonceptiója, amely szerint a szovjet történelem az erőszak történetére redukálható, statisztikai alátámasztást mindenekelőtt a GULAG-tematika területén nyert. A valamelyest is tájékozott olvasót itt érik a legnagyobb megle-

petések, amelyeket összefoglalóan *tudományos botrány*nak is nevezhetünk. Heller és Nyekrics egész egyszerűen átvették a korábbi GULAG-irodalom úgymond becsült adatait, és figyelmen kívül hagyták az 1990 után közzétett archívumi publikációkat. Lényegében Robert Conquest adatait ismételtetik. Érdekes néhány gyöngyszemet felidézni, hogy érzékeltessük, hogyan készülnek a minden tudományos morált félretevő könyvek, amelyek majd sokak számára évekig etalonként szolgálnak. „1937 januárja és 1938 decembere között közel 7 millió embert tartóztattak le — írják a szerzők. — Ebbe az adatba Conquest nem számította bele a köztörvényes bűnözőket...”. Továbbá „az angol történész kiszámította”, hogy ez idő alatt kb. „1 millió embert végeztek ki”. Hogyan számította ki a „történész”, ha egyáltalán nem álltak rendelkezésre megbízható adatok? Conquest számításainak „törvényeit” azonban már régebb óta ismerjük. Hiszen már magyar nyelven is olvasható Jeff Coplon írása a Múltunk 1990. évi 1. számában, amelyben leleplezi Conquest „statisztikai módszereit”, amellyel az 1932–33. évi ukrainai éhínséggel kapcsolatban — a kanadai ukrán nacionalista szervezetek megbízása alapján — „kihozta” a kb. 7 milliós adatot, még a 80-as évek elején a Bánat aratása c. könyvében. A bevallott cél az volt, hogy a náci holocaustot túlszárnyaló adatot lehessen produkálni a „Gonosz birodalmának” reagani és a jelzett ukrán szervezet „elméletét” alátámasztandó. A „szovjet holocaust” mítosza fontosabb volt szerzőinknek, mint a sztálini GULAG valóságos története, amelyről a 80-as évek végétől minden kétséget kizáróan hiteles anyagok jelentek meg. Bár Conquest, Reagan elnök tanácsadójának könyve annak rendje és módja szerint kitűnő kritikákat kapott például a New York Times-ban vagy a The New York Review of Books-ban, a kor vezető szakemberei azonban sorrendre leleplezték a nyilvánvaló történelemhamisítást. Elegendő itt utalni a Brezsnyev-korszak egyik emigráns kutatójára, Makszudovra, kritikai munkája magyarul is olvasható a Poszt-Szovjet Füzetek V. számában.

Tudományos botrány azonban a könyv teljesen kritikátlan kiadása is. A 2000 és az Osiris kiadó szerkesztőjének, Bojtár Endrének — mivel nem a téma szakértője — nem róható fel, hogy nem ismeri a téma magyar nyelvű irodalmát sem. Ám arról mint szerkesztő már nagyon is tehet, hogy nem talált egy értő történész-szerkesztőt, aki a könyv legelavultabb számadatait képes lett volna legalább a magyar nyelven hozzáférhető statisztikai publikációk fényében korrigálni. Ámbár tudnia kellett volna mint orosz irodalomban járatos embernek, hogy a fordítás alapját képező szöveg (az 1989. évi orosz verzióról van szó) óta is igen fontos KGB források láttak napvilágot.

Nem az „önreklám” kedvéért mondom, de a Magyar Ruszisztikai Intézet a felárt archív statisztikákat igyekezett magyarul is hozzáférhetővé tenni: Szilágyi Ákos és jelen sorok szerzőjének közreműködésével 1991–92-ben a Szovjet Füzetek

IV. (A GULAG tényekben, adatokban) és V. (Népiártás a Szovjetunióban) számában az alapvetően új adatok megtalálhatók. Egy fiatal kutató, Czéh Zoltán az Eszmélet 28. számában már ezen túlmenően is felhasználta új forrásokat, amelyek a GULAG gazdasági jelentőségét világítják meg. Ha a szerkesztő csak ezt az írást elolvasta volna, nyilván nem hagyta volna szó nélkül, hogy Nyekricsék szerint a szovjet gazdasági össztermék 20%-át a GULAG-ban állították elő. Egyes ágazatokban per-se, mint például az aranybányászatban vagy a fakitermelésben, valóban igen jelentős volt a GULAG-termelés aránya, ám a nemzetgazdaság egészét tekintve nem. A GULAG foglalkoztatta a szovjet munkavállalók mintegy 2,5%-át, akik az összetermék mintegy 1%-át állították elő, bizonyítva egyebek mellett azt, hogy a rabmunka nem termelékeny.

A tisztesség kedvéért ezen a ponton önkritikát kell magamnak is gyakorolnom, amennyiben korábban, 1988-ban megjelent Sztálin c. könyvünkben Roj Medvegyev számításaira támaszkodva Nyekricsékhez hasonlóan téves adatokat adtunk meg. Az itt említett új források tükrében az 1996-ban megjelent „Sztálin — 1996” c. kis könyvecskémben már az új adatokat idéztem.

Heller és Nyekrics ezt írják: 8 millió szovjet állampolgár, azaz a Szovjetunió lakosságának 9%-a koncentrációs táborokban és börtönökben volt. Lábjegyzetben a szerzők „nagyvonalúan” megjegyzik, hogy ők akár a Szovjetunió lakosságának közel 18%-át is írhatnák mint GULAG lakókat, de nem teszik. Hogy miért nem teszik, nem teljesen világos, talán úgy vélhetik, így jobban hisznek nekik az olvasók. Ám ezeknél az adatoknál még csak forrásmegjelölés sem szerepel. Csak ennyi: „A különféle források [?] 8 és 17 millió közötti értékre becsülik a Szovjetunióban 1939 folyamán fogva tartottak számát. Mi minden bizonnyal a ténylegesnél alacsonyabb, ám így is sokatmondó adatra utalunk.” (301. p.) Bármekkora képtelenségről legyen is szó, helyszűke miatt nem mehetünk itt bele a valóságosan feltárt adatok részletes ismertetésébe, és nem is célunk ez, hiszen ezt másutt már elvégeztük. Elegendő itt arra az adatsorra utalni, amit már a Hruscsov által kiküldött bizottság „szigorúan titkos” tevékenysége során 1961-ben megállapított: „A különböző rendőri szervek által letartóztatott személyek száma 1930 és 1953 között összesen: 3 778 234. Közülük 786 098 személyt ítélték halálra. Bírói szervek 1 299 828 főt ítélték el (közülük 129 550 embert ítélték halálra). A nem bírói szervek által elítélt személyeket 1956 után automatikusan rehabilitáltak tekintették, maguk, az ítéleteket meghozó szervek (dvojokák, trojokák) alkotmányellenesek voltak.” (Sztálin — 1996. 74. p.) Nyilván a történetírás még finomítani fogja ezeket az adatokat, ám az arányokon nincs mit vitatkozni. Külön kérdésként kell majd vizsgálni a kollektivizálás idején kitelepített 2,8 millió ember sorsát, akiket nem a GULAG-on helyeztek el.

Mindent egybevetve ma már érthetetlen, hogy miért nem „elegendő” ez a szörnyű adatsor, mire való emberek, emberi életek millióival, sőt 10 millióival dobálozni? Persze a kérdés csupán költői, a válasz nagyon is prózai.

Persze minden hiába... Jeff Coplon pontosan fogalmazott, amikor azt írta, hogy ha a cél maga a hazugság, akkor annak minél nagyobbak kell lennie: „Egész szép kis hamisítás ez Conquesttől és társaitól... De ha elég sokáig és elég hangosan mondják, előbb utóbb csak elhiszik nekik.” Nos, ennél még rosszabb a helyzet. Ugyanis részben valóban elhiszik e hazugságokat, részben azonban a hazugságok a valóságos tények iránti bizalmat is megtörik, és hovatovább a sztálinista rémtettek és a GULAG igazi története is misztifikálódik, sokan majd azt mondják, „az egész csak hazugság volt, a GULAG nem is létezett”. Tehát ellenkező végleteket is erősítenek az ilyen típusú történelemhamisítások.

5. A főitkár-fóbia, avagy mindig a „Nyugatnak van igaza”

A könyvet keresztül-kasul áthatja az a gondolat, hogy az egész szovjet történelemben szinte minden „előre megvolt írva”, mégpedig a mindenkori főitkár rosszakaratának megfelelően. Így például Sztálin kezdettől Hitler legbensőbb szövetségese kívánt lenni, csak Hitleren múlt, hogy mikor dönt Sztálin a vele való szövetség mellett. Másutt olyan benyomás keletkezik, hogy Hruscsov minden ok nélkül vitte a rakétákat Kubába vagy mintha a fegyverkezési versenyben az amerikaiak követték volna a szovjeteket, nem pedig megfordítva. Máskor a szerzők helyesen utalnak arra, hogy egyes tudományágak elpusztításáért Sztálin viselte közvetlenül a felelősséget, ám megtakarítva egy komplexebb analízissel járó fáradtságos munkát, nem térnek ki arra, hogy a szovjet tudomány — számos területen — elért jelentős előrehaladását mégis mi tette lehetővé. Vagyis mi az oka annak, hogy „egyes műhelyek túléltek a dühödő támadásokat”? Ezt is Sztálin akaratával kellene magyaráznunk? Egyáltalán, mindent Sztálin vagy Brezsnyev döntéséből kell(ene) levezetnünk? Ez az egyszerű történet szemlélet nem állja ki még a felületes kritika próbáját sem. Pedig ennek kifejtésére lett volna mód, hisz a kötet több mint 600 oldalán kb. hatvan ívnyi szöveg fért el.

A szerzők hosszan és olykor drámai képekben ábrázolják a rendszer katasztrofális teljesítményét, de véletlenül sem derül fény arra, hogy vajon miért élte túl ugyanez a rendszer a vázolt megpróbáltatásokat, például a II. világháborút, vagy miképpen lett a világ második legjelentősebb ipari hatalma. Hellenek és Nyekricsnek azonban feltűnt, hogy a nyugati államok vezetői nem egyszerűen elfogadták a szovjet főitkárokat, hanem olykor rajongtak értük. Churchill elragadtatással

írt Sztálin diplomáciai, sőt katonai kvalitásairól, Carter amerikai elnök az egyhülés eufóriájában csokolózott Brezsnyevvel, Hruscsov és Gorbacsov „meghódította Amerikát” stb. Nyekricsék egyáltalán nem érzékelték, hogy a Szovjetunió története egyúttal a világ története is, és hogy a főtitkárok nem úgy cselekedtek, ahogyan akartak, hanem maguk is sokszor a történelmi feltételek és kényszerek játékszerei voltak csupán. A nemzetközi hatalmi konstelláció feltárása így nem tartozik a szerzők érényei közé. Ennek az lehet az egyik oka, hogy a történelmet egyfajta összeesküvés-ként szemlélik, mintha a történelem pusztán a hatalmi elitnek tevékenységének eredménye lenne csupán.

Vajon Gorbacsov el akarta pusztítani a Szovjetuniót? Nem éppen ellenkezőleg, meg akarta menteni azt? Ez az a probléma, amit Heller tulajdonképpen pontosan lát, és a Szovjetunió felbomlásán gondolkodik el a leginkább, amely a szerzőt is váratlanul érte. Már folyamatban volt a könyv magyar nyelvű kiadása, amikor végbement a Szovjetunió dezintegrációja. Gorbacsovról készített futólagos jellemzése talán a leginkább elfogulatlan, bár a leegyszerűsítés, az egydimenziós magyarázat e vonatkozásban is szembeötlő: „Mihail Gorbacsov elszánta ugyan magát arra, hogy megszabadul a párttól, meg is tette ezt az elkeseredett lépést, de pótlásról nem gondoskodott. Abban bízott, hogy hatalmát enélkül is megtarthatja, hiszen ha leveti a pártfőtitkár ellenzős sapkáját, még fején tarthatja az államelnöki kalapot. Valójában viszont maga alatt vágta a fát, annak épp azt az ágát, amelyen ült. Az ország egyetlen igazi hatalmi struktúrája, az SZKP, Gorbacsov hatalmának is egyetlen biztosítóka volt.” Ezen a ponton Heller ismét és tipikusan szubjektivizálja a történelmet, a főtitkárok termékének tekinti azt, ámbár helyesen jegyzi meg: „A Szovjetunió története, mint már említettük, arról tanúskodik, hogy Sztálin utáni vezetői nem nagyon értették az általuk létrehozott rendszert, Gorbacsov esetében ez a meg nem értés végzetes hibának bizonyult. Ennek következtében tette sírba személyes hatalmát éppúgy, mint a szovjet pártot és államot.” (572. p.) Heller bölcsessége természetesen csak utólagos bölcsesség, hiszen még 1991-ben sem írt egyetlen sort sem Gorbacsov e fatális tévedéséről, pedig megtehetné volna. A dolog lényege az volt, hogy nem Gorbacsov számolta fel az SZKP-t, még csak nem is Jelcin, bár mindkettőjüknek természetesen közük volt hozzá, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy a párt tulajdonképpen éppen azok számára vált szükségtelemmé, akik belőle éltek. A felmerülő gazdasági válságot, amennyiben a piacgazdaság irányában kívánták — igen erős nemzetközi támogatással — megoldani, úgy az SZKP valóban felesleges ballasztta vált: az állampárt a rivalizáló elitnek érdekeinek megfelelően szétbomlott. Hogy ezt lehetett volna „jobban is csinálni” vagy másképpen? Bizonyára, ámde kevés unalmasabb feladat van annál, minthogy Gorbacsov

helyett „újrajátsszuk” azt a történetet, amelynek „kezdeté” messze visszanyúl a Gorbacsovot megelőző évek történetébe.

Heller Gorbacsovval kapcsolatban is megbírálja a nyugati államférfiakat, mert azok — úgymond — túlbecsülték és támogatták őt. Heller és Nyekrics mindenkinél mindent jobban tud, mindekit kioktatnak — Churchilltől Bushig. Mintha csak a történelem felett állnának. Ők hivatottak ítélni mindenki fölött. A könyv abból az alapállásból elemez mindent, hogy „minél rosszabb annál jobb”. E szemléletnek megfelelően a szerzők a Szovjetunióknak nyújtott minden gazdasági támogatást eleve opponálnak, ami pedig éppen a sztálini logikához viszi közel őket, amely szerint a végcél fényében nem számít az áldozatok száma, illetve mennyisége.

A szerzőpárost a nemzetközi viszonyok realisabb elemzésében a 70-es–80-as évekre vonatkozóan is erősen gátolta a szubjektivista szemlélet. A legtöbb esetben a szerzők megelégedtek azzal, hogy „jóváhagyták” a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt az amerikai külpolitikai döntéseket, mint amelyek — úgymond — a szovjet terjeszkedésnek vetettek gátat. Itt olyan szélsőségekig jutottak, hogy az Egyesült Államok latin-amerikai katonai beavatkozásait is igazolták: „Az Egyesült Államok Közép-Amerika-politikájának aktivizálásával megpróbálta visszaszorítani a térség szovjetizálására irányuló kísérleteket.” (550–551. p.) Ugyanakkor a szerzők annyiban bírálták a nyugati külpolitikai stratégiát, hogy az elfogadta az enyhülést, amely kizárólag a Szovjetunió számára volt kedvező. Az olvasónak néha olyan érzése támad, mintha a szerzők a reagani külpolitika nézőpontjából szemlélik nemcsak a Szovjetuniót, hanem a nemzetközi viszonyok egész történetét. Ennek a horizontnak a szűkössége éppen napjainkban rajzolódik ki igazán.

A szerzők „kívülről” tekintenek a Szovjetunióra, valamiféle „nyugati szemüvegen” keresztül. Így a nyugati centrum-országok és a Szovjetunió összehasonlító elemzése is mindig félresiklik. Túlságosan erős az ideológiai tendencia és kevés a történeti belezérzőképesség. Így például egy 1928 és 1952 közötti adatsort vizsgálva, hirtelen felkiáltanak a szerzők: „Megdöbbenő a kép: ugyanannyi idő alatt megkeresett fizetéséért egy angol munkás 3,5-szer, egy amerikai pedig 5,6-szer annyi terméket tudott vásárolni, mint egy szovjet.” Mármost nem derül ki, hogy mindez miért megdöbbenő, miben áll a szerző meglepetése. Mit nem értettek korábban? Mihez képest vannak „megdöbbenve”? Nyilvánvalóan nem attól, hogy a II. világháború idején a Szovjetunió embervesztése meghaladta a 27–28 milliót, és nem is attól, hogy a Szovjetunió ugyanebben az időben nemzeti vagyonának 40%-át veszítette el. Miután a szerzők többször is egyetértőleg idézték Churchill értékeléseit, a leglényegesebb kérdésben „elfelejtették” őt megidézni. Mint közismert, a konzervatív brit miniszterelnök a *sztálini utolérő fejlődésnek* egyenesen csodálója volt. (Egyébként a magam részéről ezt a „csodálatot” egyáltalán nem

osztom. Már csak azért sem, mert — a szerzőkkel ellentétben — példának okáért a rendkívüli gazdasági eredmények és a rendkívüli áldozatok között szoros összefüggést látok...) Nem több, mint értelmiségi fantazmagória egy olyan feltételezés, hogy a Szovjetunió szuperhatalom lehetett volna a hagyományos piacgazdaság mechanizmusainak működtetése alapján. Az ilyen „mi lett volna, ha...” típusú felvetésekkel szemben jobb lett volna kerülni a rövidre zárt megfogalmazásokat, amelyekről hemzseg a könyv.

Pusztán jelzésszerűen, példaképpen említek meg néhányat. A 127. oldalon a polgárháborúban „zsidók harcoltak a vörösök és a fehérek oldalán is” tézisből nem derül ki, mi volt az oka a fellobbanó antiszemitizmusnak: mintha a zsidók egyenlő arányban harcoltak volna a fehérek és a vörösök oldalán, és mintha a vörösök és a fehérek egyformán vettek volna részt a pogromokban... (178. p.) A szerző állításával ellentétben az ún. Zinovjev-levél — amely az angol baloldal elleni hisztériakeltést szolgálta 1924-ben — „valódisága” ma már nem „vitatott”, bebizonyosodott, hogy hamisítvány volt. (L. erről magyarul Surányi Róbert nemrégén megjelent könyvét.) A 138. oldalon nem tudni, mit kezdjünk azzal az adattal (amelyet egy 1930. évi orosz nyelvű párizsi kiadványból vettek), mely szerint 1925-ben 40 cservonyec volt az átlagkereset, egy népbiztos keresete pedig 1923-ban 210 cservonyec plusz lakás. Mai szemmel tekintve ennél demokratikusabb állapotokat elképzelni is nehéz. Ám itt — ha jól értem — bírálni kellene a fennálló viszonyokat? Általában is zavaró az a szemlélet, amely — mint egy rossz középiskolai tankönyv a középkori paraszttorzalmakról szólva — „a parasztság helyzete egyre rosszabbodott” tézis igazolásának kíván megfelelni. A hanyatlás, a kudarcok, a katasztrófák és összeomlások vigasztalan képe, amely az olvasó elé tárul, kissé megnehezíti az olvasást. A Szovjetunió történetében a borzalmak és a butaság e monoton egyhangúsága mellett nem derül ki, hogy mire építhette a szovjet hatalmi elit a maga mindenkori sikerpropagandáját.

Mindemellett el kell ismerni, hogy a könyvben jelentős a feldolgozott anyag mennyisége és fontos az az élettapasztalat, amely nélkül ez a mű nem készülhetett volna el.

Mindent egybevetve azonban igen kedvezőtlen kép kerekedik ki e történeti munka elolvasása után. Az új kor szelleméhez is — amelynek a szerzők előhírnökei kívántak lenni — kevésbé illik Heller és Nyekrics harcias beállítódása, hiszen az ellenség már nem létezik. A könyv — ismételjük — mégis fontos, mert reprezentálja a késői orosz emigráció történeti gondolkodásának legtipikusabb vonásait. Tudomásul kell venni, hogy ilyen Szovjetunió-történet is létezik, és bizonyára lesz is rá „vevő”, még ha ők nem is a komoly tudomány és oktatás köreiből verbuválódnak.